

Галина Терела, к. і. н.

*ВНЗ Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»,
Україна*

НАГЛЯД ЗА ДОДЕРЖАННЯМ РОБІТНИЧОГО ЗАКОНОДАВСТВА: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ЗАКОНОПРОЕКТІВ УРЯДУ УНР В ЕКЗИЛІ ПЕРІОДУ РАДИ РЕСПУБЛІКИ (1921 Р.)

Galina Terela, PhD in History

*The Higher Educational Institution of Ukrcoopspilka «Poltava University of Economics and
Trade», Ukraine*

SUPERVISION OVER OBSERVANCE OF LABOUR LEGISLATION: HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF BILLS OF UNR GOVERNMENT IN EXILE IN THE PERIOD OF REPUBLIC (1921)

This article analyzes bills of UNR government in exile in the period of Republic (1921) to oversee observance of labour legislation. Legal status of labour inspectorates in accordance with drafted bills is researched. The paper also analyzes organizational and legal principles on which the system of local organs of the Ministry of labour had to operate after expected return to homeland, namely the principles of unity and specialization of labour inspectorates; extension of supervision area over labour legislation observance to all enterprises and institutions regardless any type of ownership, organizational and legal form; combining functions of supervision and mediation to resolve disputes between workers and employers.

Key words: Ukrainian National Republic, government in exile, the Council of Republic, bill, supervision over labour legislation observance, the Ministry of labour, labour inspectorate.

Постановка проблеми. В умовах реформування органів нагляду і контролю за додержанням трудового законодавства та пошуків їх оптимальної моделі, непересічне значення має звернення до історичного досвіду вирішення робітничого питання, яке, як відомо, завжди включало і політичний аспект – досягнення соціального миру у суспільстві. Це добре розуміли і творці української державності у роки національно-визвольних змагань 1917-1921 років, тому, попри державну нестабільність, військову інтервенцію і економічну кризу, намагалися не ігнорувати вирішення робітничого питання та вели постійну роботу над створенням відповідних законопроектів.

Так, одним із наріжних питань, які постали перед Урядом Директорії УНР, було врегулювання взаємовідносин між робітниками і роботодавцями. Постановою від 9 грудня 1918 р. Директорія відмінила всі закони і постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Був поновлений восьмигодинний робочий день, відновлено право на укладання колективних договорів, проведення страйків, поновлювалися права робітничих фабричних комітетів¹. На початку 1919 р. Міністерство праці Директорії розробило проект закону про фабрично-заводські комітети і план першочергової допомоги безробітним, розглянуло питання про конфлікти, що виникли в результаті закриття низки промислових підприємств. Готувалися деякі законодавчі акти для поліпшення охорони праці й дотримання 8-годинного робочого дня на промислових підприємствах України. Проте реалізувати ці плани Уряду «другої» УНР упродовж усього періоду діяльності на теренах України не вдалося, чому об'єктивно завадила постійна рухливість фронту, необхідність переїздів та намагання врегулювати, в першу чергу, такі невідкладні питання, як військове, фінансове та земельне. Так

¹ Декларация Української Директорії, що зробила Директорія (26 грудня 1918 року) *Офіційний сайт Верховної Ради України*. <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18>>

склалося, що найбільш продуктивним у плані законотворчості став період діяльності Уряду УНР в екзилі.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Перші історико-правові дослідження періоду діяльності Державного центру Української Народної Республіки (далі – ДЦ УНР) в екзилі належать безпосереднім учасникам, з-поміж яких можна виділити праці І. Мазепи, Є. Чикаленка, М. Ливицького та інших. Ці видання містять значний фактичний і документальний матеріал, роздуми авторів над проблемами державного будівництва. Аналіз різних аспектів діяльності ДЦ УНР в екзилі з позицій сучасних дослідників історії держави і права України викладено в працях В. Яблонського, О. Малюти, І. Панової. Робітничу політику Директорії УНР досліджували вчені-історики О. Реєнт, Б. Андрусин. Водночас законопроекти, підготовлені службовцями Міністерства праці Уряду УНР в екзилі, щодо визначення системи місцевих органів міністерства та їх ролі у державному будівництві після очікуваного швидкого повернення в Україну, залишилися поза увагою дослідників та потребують детального історико-правового аналізу, що й обумовлює мету статті.

Виклад основного матеріалу. Під час перебування в еміграції на території Польщі Міністерству праці вдалося розробити ряд законопроектів, частина з яких була схвалена представницьким органом ДЦ УНР в екзилі – Радою Республіки. Остання була утворена 3 лютого 1921 р. відповідно до Закону УНР «Про Раду Республіки» від 9 січня 1921 р. і офіційно проіснувала до 5 серпня 1921 р.

Головою Ради Республіки був обраний колишній заступник прем'єр-міністра і міністр народного господарства в уряді Остапенка (від квітня 1919 р.) Іван Феценко-Чопівський. Були створені комісії за фаховим спрямуванням і Рада Республіки, за спогадами сучасника тих подій М. Ливицького (син голови уряду А. Ливицького – Г. Т.), «негайно приступила до дуже інтенсивної праці»¹. З огляду на загальне переконання тодішніх українських державних діячів про повернення в найближчий час на батьківщину, Рада Республіки не лише заслуховувала звіти уряду але й «...зайнялася опрацюванням різних законів, розпоряджень і заходів, що їх треба буде впровадити в життя у звільненій від московсько-советської окупації Україні»².

Рада Республіки проіснувала близько півроку, за час її існування двічі змінювався склад уряду. Спочатку уряд очолював Андрій Ливицький, якого невдовзі змінив В'ячеслав Прокопович (з 24 березня 1921 р.), після чого головою уряду став Пилип Пилипчук (з 5 серпня 1921 р.). При цьому міністр праці у складі названих урядів не змінювався. Упродовж двох років, починаючи з жовтня 1920 р. цю посаду займав Валентин Садовський – колишній очільник генерального секретарства судових справ Української Центральної Ради.

Перебуваючи у місті Тарнові, службовці Міністерства праці сконцентрувалися на роботі в комісіях по розробці законопроектів. Ними була розпочата активна діяльність по вивченню досвіду регулювання праці як на теренах України, так і за її межами з тим, щоб застосувати його в правотворчому процесі та використати після повернення на батьківщину³. Так, 10 січня 1921 р. міністр праці В. Садовський звернувся до Міністерства закордонних справ з проханням вжити за сприяння Української дипломатичної місії в Ризи та Ревелі заходів для придбання Міністерством праці «законодавчих матеріалів по охороні праці та раціональному забезпеченню». Міністра, насамперед, цікавили закони Тимчасового уряду у сфері фабричного законодавства, закони радянської влади про охорону праці, у тому числі Кодекс законів про працю РСФРР, Вісник Московського і Харківського народних комісаріатів праці за 1918-1920 роки⁴. У січні 1921 р. Радою Народних Міністрів УНР була ухвалена постанова про асигнування в розпорядження Міністерства праці 20 тис. польських марок (потім ця сума була зменшена до 15 тисяч) для придбання необхідних книжок і «законодавчих матеріалів» з робітничого законодавства⁵.

Призначений на посаду директора департаменту охорони праці і департаменту соціального

¹ Ливицький, М.А. (1984). *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками*. Мюнхен-Філадельфія: В-во Українське Інформаційне Бюро, 13.

² Ливицький, М.А. (1984). *ДЦ УНР в екзилі між 1920 і 1940 роками*. Мюнхен-Філадельфія: В-во Українське Інформаційне Бюро, 13.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України), Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 1, Арк. 23.

⁴ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 60, Арк. 1.

⁵ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 60, Арк. 12.

забезпечення Г. Довженко, змушений був у доповіді, датованій 19 лютого 1921 р., констатувати, що на той час архів Міністерства праці в Тарнові не містив «...жодного діловодства, справ, матеріалів, планів і т. п. щодо минулої діяльності цих департаментів... Комплекта українських робітничих законів – немає»¹. Незважаючи на це, новопризначений очільник департаментів розробив два плани діяльності останніх. Стратегічний, так званий «широкий план» передбачав роботу департаментів на теренах України після встановлення «більш-менш тривалого ладу і спокою», а тактичний план був розрахований на визначення напрямків діяльності департаментів в еміграції та в перехідний період після повернення на територію України. Відповідно були окреслені найближчі завдання для обох департаментів: а) негайне отримання необхідних матеріалів та систематизація робітничих законів УНР та Гетьманату П. Скоропадського; б) вивчення робітничого законодавства, виданого, починаючи з 1917 року на теренах України не українською владою, опрацювання законів іноземних держав; в) негайне встановлення зв'язку з робітничими організаціями в Україні, насамперед в містах Одесі, Миколаєві, Херсоні, Криворіжжі, Катеринославі, Кременчуці, Харкові, Києві, Вінниці, на Полтавщині, в Чернігівщині, а також на еміграції з метою проведення підготовки до майбутньої практичної діяльності співробітників департаментів після їх повернення в Україну. Г. Довженко планував залучити до такої роботи близько 50-ти кандидатів, які мали бути готові стати комісарами праці, інспекторами праці та організаторами бірж праці.

Передбачалося, що місцевими установами Міністерства праці стануть окружні комісаріати праці (окрім того, в перехідний період строком до одного року – місцеві комісаріати праці) та окружні інспекції праці. При цьому, на думку Г. Дорошенка, інші «посередні органи» були не потрібними та тільки б ускладнили державний апарат. Натомість урядовець вважав, що «...розмаїття умов життя і праці в різних кутках України – вимагають певної децентралізації управління»². За його справедливим зауваженням, така децентралізація змогла б сприяти залученню до активної співпраці з органами Міністерства праці «...місцеві сили, полегшуючи роботу державних апаратів»³.

Стосовно нормопроектувальної діяльності департаменту охорони праці ставилися за завдання розробити, з-поміж інших, законопроекти про профспілки, про охорону праці та про інспекцію праці.

Окреслюючи план діяльності, Г. Довженко сподівався, що проведення такої підготовчої роботи зможе забезпечити ініціативу Міністерства праці у вирішенні питань робітничого руху, тим самим вибивши «...грунт для більшовиків та протидержавних, протиукраїнських настроїв та політики»⁴.

Службовці досить активно включилися у роботу. Як слідує із звіту про діяльність Міністерства праці за лютий 1921 р., департаментом охорони праці та ринку праці і громадських робіт було підготовлено законопроект про інспекцію праці, а також інструкцію для окружних і місцевих інспекторів праці та інструкцію уповноваженим Міністерства для підготовчої роботи на місцях. До вирішення питання розмежування повноважень інспекції праці та технічної інспекції було залучено представників Міністерства народного господарства. Законодавчою комісією Міністерства праці в цей період було завершено розробку проектів Статуту Міністерства праці та Закону «Про Раду праці», які були передані на розгляд до Ради Народних Міністрів⁵.

Упродовж березня 1921 р. співробітниками департаменту було проведено значний обсяг робіт, а саме: а) підготовлено проект територіальної організації окружних інспекцій праці в Київській, Подільській, Катеринославській і частині Таврійської губерній; б) частково зібрані матеріали щодо кількості робітників та підприємств в Україні; в) розроблені штати інспекції праці⁶. На кінець березня 1921 р. було завершено роботу над проектом Закону «Про інспекцію праці» та внесено на розгляд РНМ⁷.

Квітень 1921 р. позначився розробкою департаментом проекту Постанови про встановлення штатів інспекції праці та інструкцій уповноваженим Міністерства праці і агентам Міністерства

¹ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 58, Арк. 3.

² ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 58, Арк. 3.

³ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 58, Арк. 3.

⁴ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 58, Арк. 3.

⁵ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 57, Арк. 15-15 зв.

⁶ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 57, Арк. 16.

⁷ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 60, Арк. 33.

внутрішніх справ щодо компетенції Міністерства праці і МВС в галузі охорони праці¹.

14 квітня 1921 р. Мала Рада Міністрів заслухала внесений Міністерством праці законопроект про організацію інспекцій праці в Україні. Останній був повернутий на доопрацювання у зв'язку з тим, що, по-перше, в ньому не було визначено питання про штати інспекції та, по-друге, законопроект не був розглянутий фінансовою комісією².

Упродовж травня 1921 р. співробітниками Міністерства праці було детально вивчено питання про поділ Лівобережної України на інспекторські округи та райони і розроблено штати до них³. 14 травня 1921 р. розгляд даного питання було винесено на засідання фінансової комісії. Визнаючи загалом доцільним утворення системи місцевих органів інспекції праці та враховуючи необхідність заощадження державних коштів, фінансова комісія дійшла висновку про неможливість затвердження штатів щодо всієї території України. Водночас було прийнято рішення про першочергову організацію роботи інспекцій праці тільки в тих «...місцевостях, що являють собою головні осередки фабрично-заводського життя...»⁴. При цьому йшлося лише про Правобережну Україну, де й планували створити для початку три округи з двадцятьма районами. Саме для таких потреб і були схвалені фінансовою комісією штати із окружних інженерів, двадцяти районних інспекторів та відповідно двадцяти їх помічників. При цьому Міністерству праці доручалося визначити як конкретне територіальне розмежування округів та районів, так і місця майбутньої роботи інспекторів.

10 червня 1921 р. доопрацьовані проект Закону «Про інспекцію праці» та проект Постанови про штати інспекції праці були надіслані на розгляд Малої Ради Міністрів разом із висновком фінансової комісії⁵. Останні були внесені на розгляд МРМ 23 червня, однак їх обговорення було відкладене до 25 червня з огляду на висловлену членами Ради необхідність детально з ними ознайомитися⁶.

Доповідачем законопроекту «Про Інспекцію праці» був директор департаменту охорони праці Г. Довженко. На засіданні, що відбулося 25 червня 1921 р., обговорювалися ключові положення проекту стосовно видів інспекторів праці (такими визнавалися окружні та районні інспектори) та сфери застосування здійснюваного ними нагляду за додержанням законодавства про працю. Згідно артикулу 2 останньому підлягали «...всі державні, громадські і приватні підприємства, заклади і господарства з найманою працею». Таким чином наглядом планувалося охопити усі організації незалежно від форми власності, де використовувалася праця найманих працівників⁷.

28 червня 1921 р. продовжувалося обговорення законопроекту. За його наслідками було вирішено змінити назву «Рада Окружної Інспекції» на «Окружна Рада праці»⁸, хоча в редакції Закону, схваленого РНМ, все ж залишилася перша назва, що напевно логічно випливало із її призначення як представницького органу, що функціонував при Окружній інспекції праці.

30 червня 1921 р. на засіданні МРМ заслухали та одноголосно схвалили штати інспекції праці. Не зважаючи на попередні висновки фінансової комісії, штати інспекції праці передбачали такий розподіл: 6 окружних інспекторів праці (при яких передбачалися посади керуючих канцелярією, діловодів та статистів), 73 районних інспекторів (при них – 73 діловоди), 84 помічника інспекторів⁹. При окремій думці залишився член МРМ М. Ковальський, на переконання якого кількість районних інспекторів праці та помічників потрібно було зменшити¹⁰.

15 липня 1921 р. після розгляду МРМ законопроект «Про Інспекцію праці» був надісланий до РНМ, якою і був ухвалений. Відповідно до ст. 2 Закон повинен був набути чинності «...днем його затвердження, або повторної ухвали Ради Республіки згідно ст. 14 Закону про Раду Республіки від 9. 02. 1921 р.»¹¹.

¹ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 57, Арк. 22.

² ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 60, Арк. 33.

³ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 57, Арк. 23.

⁴ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 58, Арк. 36.

⁵ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 60, Арк. 47.

⁶ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 71, Арк. 1.

⁷ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 71, Арк. 1.

⁸ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 71, Арк. 3.

⁹ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 63, Арк. 40.

¹⁰ ЦДАВО України, Ф. 3305, Оп. 1, Спр. 71, Арк. 5.

¹¹ ЦДАВО України, Ф. 1065, Оп. 4, Спр. 22, Арк. 21.

Згідно законопроекту інспекція праці являла собою місцевий орган Міністерства праці, який складався із окружних, районних інспекторів праці та помічників останніх. На посади інспекторів мали призначатися особи незалежно від статі, які склали іспит перед спеціальною комісією при Міністерстві праці зі знань «наук соціальних, юридичних, промислової гігієни і робітничого питання»¹. При цьому переваги надавалися особам із вищою освітою.

При окружних інспекціях праці передбачалося функціонування Ради окружної інспекції, чисельний склад якої визначався Міністерством праці залежно від ступеню розвитку місцевої промисловості. Це був виборний орган, до складу якого входили представники профспілкових організацій (їх перелік визначало Міністерство праці) та органів місцевого самоврядування. Представництво роботодавців не передбачалося. На засідання Ради окружної інспекції за необхідності могли запрошуватися фахівці з робітничих питань.

Рада надавала висновки з питань застосування інспекторами наглядових повноважень за додержанням робітничого законодавства. Такі повноваження були першочерговими і полягали у здійсненні «догляду» (нагляду...) за виконанням підприємцями та працівниками «...законів, наказів й правил, що встановлюють їхні обов'язки та взаємні відносини»; нагляду за додержанням законів і правил про режим робочого часу, про охорону праці жінок і неповнолітніх, про санітарно-гігієнічний стан підприємств; нагляду за виконанням правил про «шкільну науку» неповнолітніх працівників².

До другої групи належали організаційні повноваження інспекцій праці, з-поміж яких: розгляд і затвердження табелів, правил внутрішнього розпорядку на підприємствах; допомога у заснуванні шкіл для дітей працівників; надання розпоряджень щодо «приведення в чинність правил, наказів й постанов» Міністерства праці.

Третю групу складали посередницькі повноваження, які полягали у застосуванні заходів щодо врегулювання конфліктів між працівниками і роботодавцями.

До четвертої групи відносились повноваження у сфері застосування заходів юридичної відповідальності за порушення робітничого законодавства. Так, інспектори праці мали право складати протоколи про правопорушення, виявлені при реалізації ними наглядових повноважень, і в разі необхідності передавати їх до судових установ. Окрім того, інспектори могли накладати штрафи у розмірі до 30 тисяч гривень.

В п'яту групу повноважень можна виділити необхідність ведення статистичної звітності щодо стану дотримання та порушень робітничого законодавства.

Реалізуючи свої наглядові повноваження, інспектори наділялися правом відвідувати самі підприємства та заклади при них, якими користуються працівники, у будь-який час.

Артикул 4 законопроекту конкретизував повноваження окружних інспекторів, до яких, окрім здійснення безпосереднього керівництва, належав обов'язок видавати постанови на виконання «загальних вказівок і правил» Міністерства праці, а також розглядати скарги районних інспекторів праці³. Такі скарги, подані на розпорядження районних інспекторів, мали подаватися ними самими в місячний строк, що втім не призупиняло дію самих розпоряджень. Скарги на дії окружних інспекторів подавалися безпосередньо до Міністерства праці в такий же строк.

Артикул 17 законопроекту визначав обов'язки повітової і міської міліції у питаннях взаємодії з інспекціями праці. Міліціонери мали повідомляти інспекторів про всі випадки порушення законів, розпоряджень і правил з питань, підвідомчих інспекції і сприяти їх вирішенню.

У пояснювальній записці Міністерства праці до проекту Закону «Про інспекцію праці» остання визнавалась адміністративно-виконавчим органом держави, створеним, в першу чергу, для здійснення нагляду за виконанням законів про охорону праці. За слушним зауваженням авторів записки те, наскільки ефективно закони про охорону праці захищають інтереси робітників, залежить від ступеню демократичності держави. Проаналізувавши законодавство щодо відповідних наглядових органів, яке діяло на теренах України впродовж останніх років, співробітники Міністерства праці змогли визначити нові організаційно-правові принципи, на основі яких мала функціонувати система інспекцій праці після очікуваного запровадження її по поверненню на батьківщину.

¹ ЦДАВО України, Ф. 1065, Оп. 4, Спр. 22, Арк. 22.

² ЦДАВО України, Ф. 1065, Оп. 4, Спр. 22, Арк. 22.

³ ЦДАВО України, Ф. 1065, Оп. 4, Спр. 22, Арк. 22-22 зв.

По-перше, інспекція праці мала стати органом здійснення нагляду за додержанням законів щодо «...охорони як економічних, так і культурних інтересів робітників»¹. При цьому здійснення технічного нагляду не входило до компетенції інспекції праці, а залишалося за фабричними інспекціями, які продовжували свою діяльність відповідно до Статуту про промисловість царської Росії та підпорядковувалися Міністерству народного господарства, яким було змінене уже за часів УНР колишнє Міністерство торгу та промисловості. Відтак, на відміну від законодавства царської Росії, яка не мала інституту інспекції праці як об'єднаного органу (свої повноваження мали фабричні інспекції, Присутствія по фабричних та гірничо-заводських справах, окружні інженери), інспекція праці, відповідно до законопроекту Міністерства праці уряду УНР в екзилі, мала стати єдиним спеціалізованим органом. Це відрізняло її і від побудови органів інспекції праці за законодавством радянської влади. Останнє передбачало поділ інспекції на робітничу, санітарну і технічну. Така система уявлялася занадто складною та вимагала значною кількості фахівців вузької спеціалізації.

По-друге, поширення сфери нагляду на усі підприємства незалежно від форми власності і розміру останніх, де використовувалась наймана праця, вигідно відрізняло законопроект від російського імперського законодавства, відповідно до якого вплив фабричної інспекції поширювався лише на крупні підприємства.

По-третє, до повноважень інспекції додалися також посередницькі щодо врегулювання взаємовідносин між роботодавцями та працівниками.

У зв'язку зі зміною організаційно-правових принципів, змінювалися і функції інспекцій праці. З одного боку, зі сфери її впливу вилучався технічний нагляд, але, з іншого боку, додавалися обов'язки здійснювати нагляд за культурно-освітніми потребами робітників та санітарно-гігієнічними умовами їх роботи та умов проживання.

Висновки. Таким чином, найбільш продуктивним періодом стосовно розроблення Міністерством праці законопроектів, що ставили за мету врегулювати досить болюче на той час робітниче питання, став період діяльності Уряду УНР в екзилі періоду Ради Республіки (9. 01. 1921 – 5. 09. 1921 рр.). Одним із основоположних став законопроект «Про Інспекцію праці», який пройшов схвалення Радою Народних Міністрів. Законопроектом були закладені організаційно-правові принципи, на основі яких мала функціонувати система місцевих органів Міністерства праці після очікуваного її встановлення по поверненню на батьківщину. До таких принципів належали: єдність та спеціалізація інспекцій праці; поширення сфери нагляду за додержанням робітничого законодавства на усі підприємства і установи незалежно від форми власності та організаційно-правової форми; поєднання функцій нагляду та посередництва у вирішенні спорів між працівниками і роботодавцями.

References:

1. *Deklaratsiia Ukrainskoi Dyrektorii, shcho зробила Dyrektoriiia (26 hrudnia 1918 roku) [Declaration of the Ukrainian Directory, which has made the Directory (26 December 1918)] Ofitsiynyi sait Verkhovnoi Rady Ukrainy.* <<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/n0010300-18>> [in Ukrainian].
2. Liviyskyi, M. A. (1984) DTS UNR v ekzyli mizh 1920 i 1940 rokamy [UNR in exile between 1920 and 1940]. Miunkhen-Filadelfiia: V-vo Ukrainke Informatsiine Biuro [Ukrainian Information Bureau], 13. [in Ukrainian].
3. TSDAVO Ukrayiny [Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine], F. 1065, Op. 4, Spr. 22.
4. TSDAVO Ukrayiny [Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine], F. 3305, Op. 1, Spr. 1.
5. TSDAVO Ukrayiny [Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine], F. 3305, Op. 1, Spr. 57.
6. TSDAVO Ukrayiny [Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine], F. 3305, Op. 1, Spr. 58.
7. TSDAVO Ukrayiny [Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine], F. 3305, Op. 1, Spr. 60.
8. TSDAVO Ukrayiny [Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine], F. 3305, Op. 1, Spr. 63.
9. TSDAVO Ukrayiny [Central State Archives of higher authorities and management of Ukraine], F. 3305, Op. 1, Spr. 71.

¹ ЦДАВО України, Ф. 1065, Оп. 4, Спр. 22, Арк. 30.